

Sytyttää ja virittää

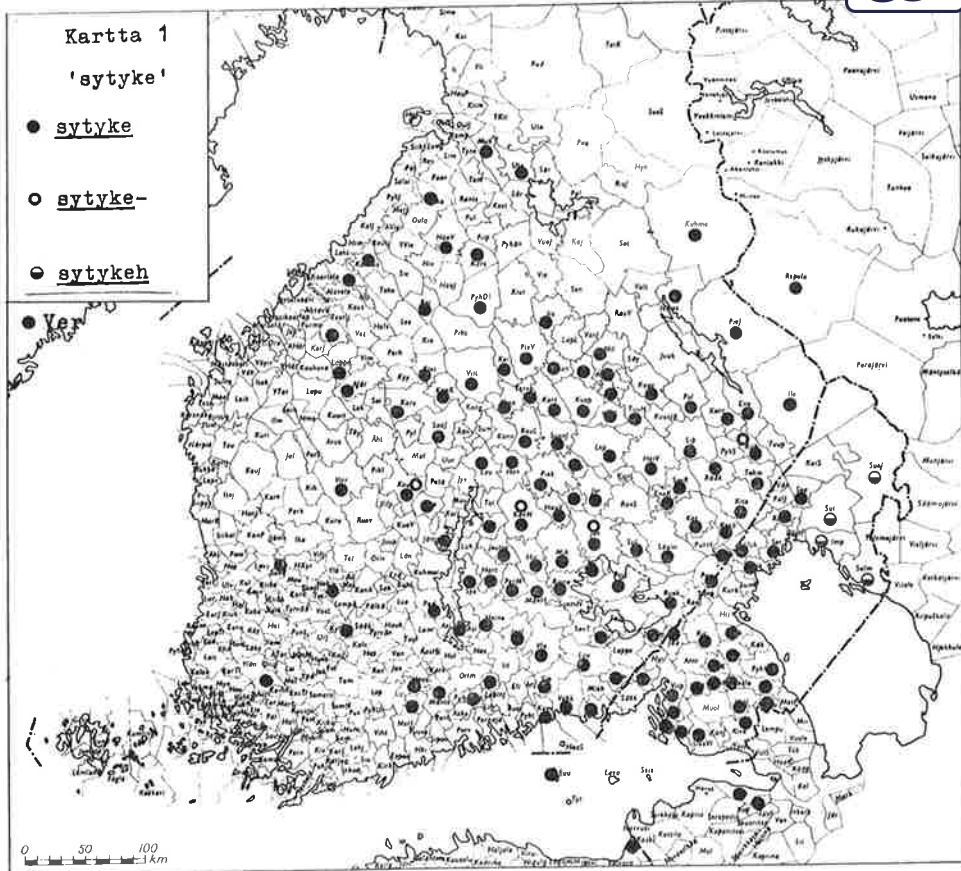
Suomen kielen verbit *sytyttää* ja *virittää* ovat vanhoja omaperäisiä sanoja. Edellinen juontuu jo kantasuomesta asti, mutta *virittää* on nuorempaa kerrostumaa. Merkityksessä 'sytyttää' sillä on vastineet karjala-aunuksessa, lyydissä ja vepsässä, mutta merkitys 'virittää ansa' tunnetaan suomen kielen lisäksi vain karjala-aunuksessa ja lyydissä.

Kansankielessä sanoilla on laaja edustus, mutta alkuperäiset murresuhteet ovat vain osittain säilyneet. Varhemmin verbit *sytyttää* ja *virittää* ovat noudattaneet pääasiallisesti suomen murteiden itä- ja länsijakoisuutta. Näin on ollut yleensäkin laita *sytty-* ja *virī-*pesyeisiin kuuluvan tulentekoon liittyvän sanaston kohdalla. *Sytty-*pesye on alkuaan itämurteinen, kun taas *virī-*sanue edustaa länsimurteiden kantaa. Historiallisten erämaanomistussuhteiden ja varsinkin 1500-luvulta lähtien vaikuttaneen vireän savolaisen kansanheimon uudisasutusliikkeen ansiosta aikaisemmin tyypillisesti savolainen sana *sytyttää* alkoi kuitenkin saada jalansijaa läntisemmällä *virittää* -alueellakin. Koska kirja- ja yleiskieli ovat sittemmin omaksuneet itämurteiden kannan, *sytty-*pesye on ekspansiivisena pystynyt leviämään alkuperäisen alueensa ulkopuolelle ja kyennyt vakiintumaan *virī-*sanueen rinnalle, jopa paikoitellen sen syrjäyttämäänkin.

Oheiset kartat selventävät *sytty-* ja *virī-*pesyeen edustusta suomen murteissa. Kartasta 1 käy ilmi nimityksen *sytyke* esiintymisalueet. Sanaa tavataan varsinkin savolais- ja kaakkoismurteissa sekä näihin liittyen Pohjanmaan savolaiskiellassa, Vermlannissa, Inkerissä ja Viron Inkerissä. Kaakkoishämäläinen *sytyke*-alue on suoranaista jatkoa kaakkoismurteiden ja Etelä-Savon edustukselle. Harvinaisena, erikoisesti nuoren polven käyttämänä uudissanana substantiivi *sytyke* esiintyy paikoin lounaismurteissa, hämäläismurteissa sekä Peräpohjolassa. Tämä on ilmeistä kirjakielen vaikutusta. Keski- ja Pohjois-Pohjanmaan sekamurteiden *sytyke*-edustus voi sen sijaan olla jo savolaisten uudisasukkaiden mukanaan tuomaa.

Länsimurteiden puolella (kartta 2) on laaja-alaisin *virī-*sanueeseen sisältyvä sytykettä merkitsevä sana *virī*, joka tavataan yhtenäisesti hämäläismurteissa, paikoin Päijät-Hämeessä, Ala-Satakunnassa, Porin seudun murteistossa sekä Etelä-Pohjanmaalla.

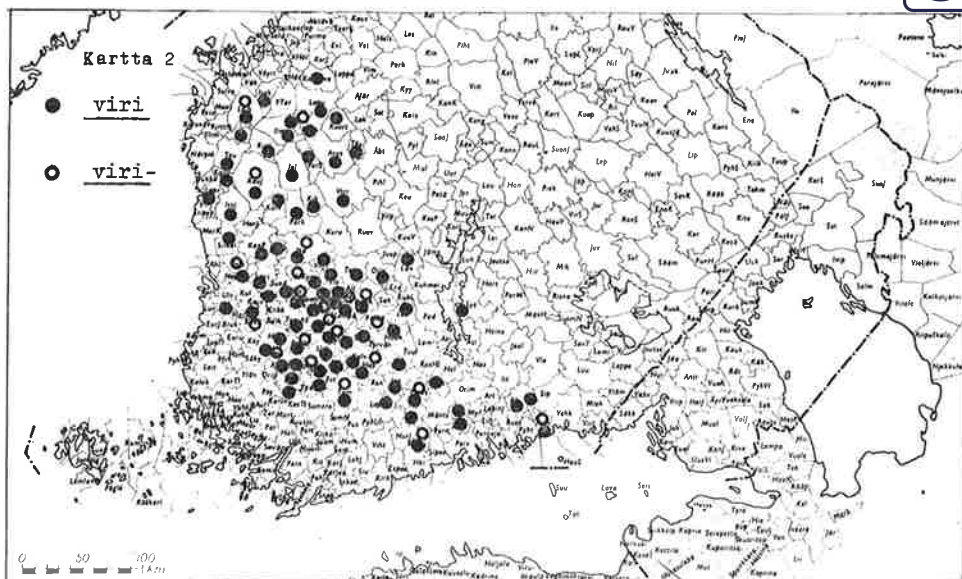
Kartta 3 esittää sanaa *viritā* merkityksessä 'sytytä'. Taivutus *viritā* : *virīää* on käytössä koko hämäläismurteiden alueella sekä läheisissä siirtymämurteissa. Ylä-Satakunnasta edustus jatkuu Etelä-Pohjanmaalle. Myös muista pohjalaismurteista sana on kirjattu. Savolaismurteissa verbi *viritā* on lainaa läntisiltä naapureilta, ja

idempänä on tuntunut karjala-aunuksen vaikutus. Taivutustyyppi *virittä*: *virikiää* tavataan suppea-alaisena osassa lounaismurteita ja Länsi-Uuttamaata.

Aineiston perusteella voidaan päätellä, että verbi *virittää* 'syttyttää' (kartta 4) on alkuaan kuulunut kaikkiin suomen länsimurteisiin, vaikka Keski- ja Pohjois-Pohjanmaalla sekä Peräpohjolassa sana on saanut viime aikoina antaa yhä enemmän tilaa synonyymilleen *syttyttää*. Samoin paikoitellen hämäläismurteissa, varsinkin Kaakkois-Hämeessä, verbi *virittää* on alkanut syrjäytyä. Elimäeltä olevan tiedon mukaan sana on jo tämän vuosisadan alussa kuulunut vanhojen murteenpuhujien kieleen, ja Kymistä on V. Tala merkinnyt 1940-luvulla verbin *virittää* harvinaisena ja *syttyttää* tavallisena ilmauksena.

Kaakkoismurteissa tavataan verbiä *virittää* paikoitellen. Parikkalasta sana on kirjattu harvinaisena, ja Sakkolassa vanhat ovat sen tunteneet ja käyttäneet konnektiota *virittää päre*. Vaikka kaakkoismurteissa verbi *syttyttää* on normaali sytyttämisen nimitys, on mahdollista, että sen rinnalla on varhemmin ollut verbi *virittää*. Tätä

tukee se, että verbi *syteä* 'hakata iskemällä jäätä tai jäätynttä maata', joka on *syyttää*-verbin etymologinen sukulainen¹, puuttuu Kannaksen murteista. Verbi *virittää* on voinut säilyä reliktinä juuri konneksiossa *virittää päre*. Jos oletus vanhasta kannakselaisesta *virittää*-verbistä pitää paikkansa, on yhtenäisen, suomen länsimurteet käsittävän *virittää*-alueen lisäksi ollut toinen laaja edustusalue, johon ovat kuuluneet Inkerin, Kannaksen, Luoteis- ja Pohjois-Laatokan murteet sekä inkerois- murteet, karjala-aunus, lyydi ja vepsä.

Savolaismurteissa nykyisin tavattava verbi *virittää* on lainaa naapureilta. Hämeestä sana on voinut levitä Päijät-Hämeeseen sekä eteläsavolaisiin naapuripiittäjiin. Pohjoisempana on taas tuntunut pohjalainen vaikutus. Naapurimurteiden osuutta todistaa sekin, että savolaisalueelta olevissa tiedoissa esitetään tavallisena syyttämisen nimityksenä aina verbi *syyttää*.

Verbiä *syyttää* käytetään itämurteissa mistä tahansa syyttämisestä puhuttaessa, ja se esiintyy joko yksinään tai konneksioissa *syyttää tuleen*, *syyttää tulelle* ja *syyttää palamaan*. Ainoan selvän alueen kansankielessä muodostaa rakenne *syyttää tulelle*, joka tavataan Kaakkois-Hämeen itäisissä pitäjissä sekä Luoteis-Laatokan ja Kannaksen murteissa, samalla alueella, jossa on rinnalla konneksio *syytyä tulelle*.

Länsimurteisiin verbi *syyttää* on levinnyt nimenomaan viime ja tällä vuosisadalla kirjakielen vaikutuksesta. Sana on voinut säilyttää kaikki käyttötapaansa, mutta useimmiten se on differentioitunut erikoismerkityksiin siten, että jokapäiväinen tulenteko uuniin on edelleenkin valkean virittämistä, kun taas muissa yhteyksissä uudempi synonyymi *syyttää* on tavallisempi.

¹ Ks. LAURI HAKULINEN Vir. 1939 s. 115—.

Lounaismurteissa, Ala- ja Ylä-Satakunnassa sekä muissa hämäläismurteissa verbi *sytyttää* liittyy usein kaskan, huhdan, kuokkamaan ja kydön palamaan saattamiseen. Koska näihin yhteyksiin, varsinkin kaskenpolttoon, kuuluva sanasto edustaa yleensä hyvin vanhaa kerrostumaa, saattaisi olettaa *sytyttää*-verbin kulkeutuneen jo varhain aivan Lounais-Suomeen asti. Kun sanastomateriaali kuitenkin on muuten tätä vastaan, on harkittava toista selitystä.

Kysymyksessä saattaa tietenkin yksinkertaisesti olla nykykielen vaikutus, mutta toisaalta voitaneen ratkaisua etsiä vanhan kaskenviljelyn pohjalta. Koska kaskenpoltto kiellettiin ja loppui rintamailla aikaisemmin kuin Sisä-Suomen erämaissa, siihen liittynyt terminologiakin vähitellen hämärtyi ja unohtui. Kun sitä joskus tarvittiin, uudempi verbi *sytyttää* oli sopiva täyttämään aukon. Tämä kävi helposti, kun verbi *virittää* oli vähitellen erikoistunut tarkoittamaan tulen sytyttämistä uuniin.

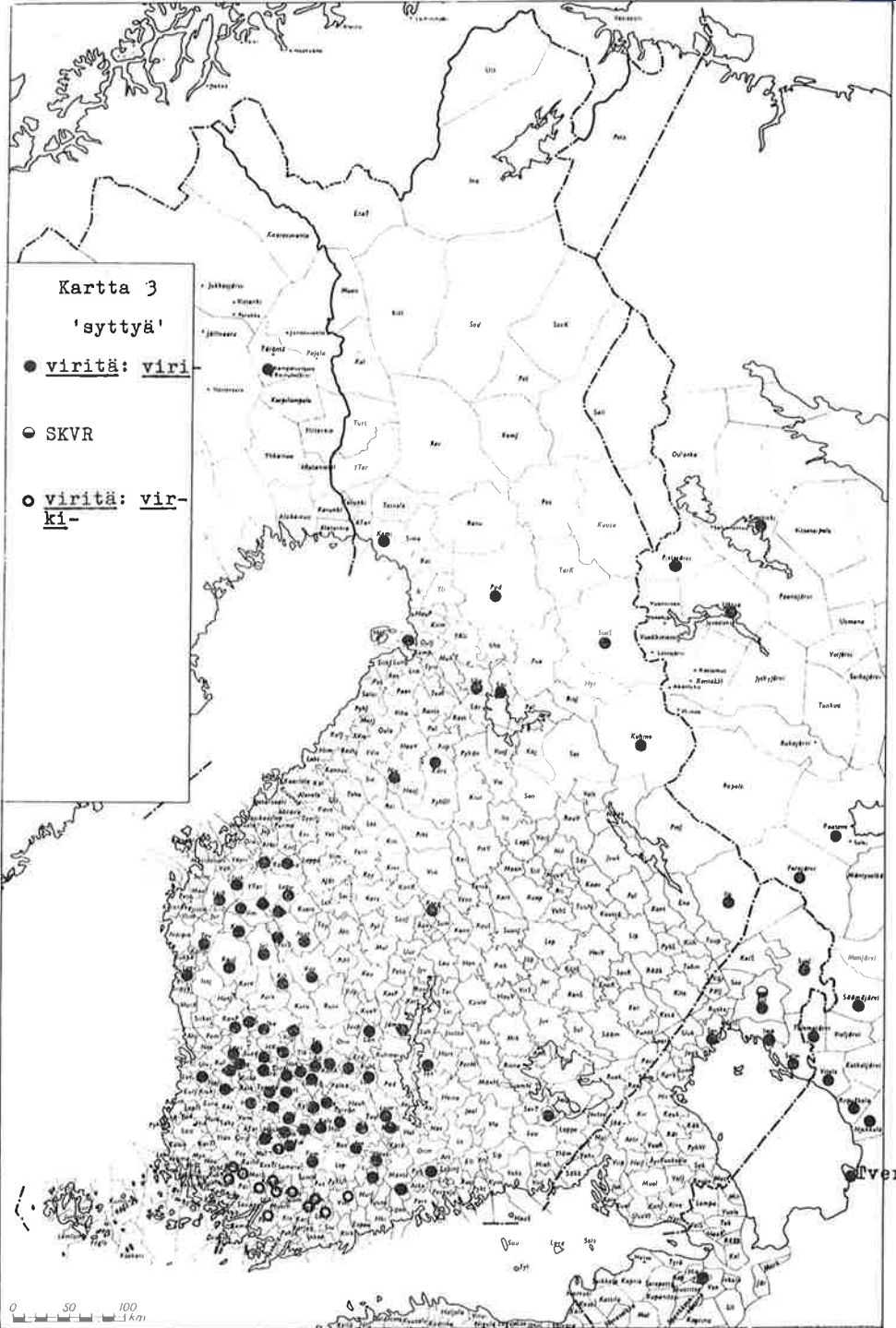
Lisäksi savolaisvaikutuksen mukana *sytyttää*-verbillä on ollut mahdollisuus levitä aina Pohjois-Satakuntaan asti. Verbi on voitu tälläkin perusteella yhdistää kaskenviljelyyn, sillä alkuaan savolaisen kansankielen sanana *sytyttää* on samalla kuulunut miljööseen, jossa kaskikulttuuri kauimmin on elänyt.

Verbi *sytyttää* on levinnyt *vir*-sanueen alueelle puheen ollessa lampun, kynttilän, tupakan tai piipun sytyttämisestä. Osittain *virittää*-verbi on säilynyt näissä konneksioissa, mutta tavallisimmin se on syrjäytynyt. Esimerkiksi Taivassalossa »lamppu ja kynttiläk kans sytytetä ei viritet». Laitilasta mainitaan: »Vaikka uuniin valkea viritetään, niin lamppuun se sytytetään.» Orivedellä taas »miehet sytytti tupakka-piippunsa mutta tavallinen valkean teko sanottiin virittämiseksi».

Länsimurteissa selitetään usein eron sytyttämisen ja virittämisen välillä olevan siinä, että edellinen on helppotoisempää tulen tekemistä kuin jälkimmäinen. Näin on ymmärrettävissä, miksi verbi *sytyttää* on yleistynyt juuri lampun, kynttilän, piipun ja tupakan sytyttämiseen ja *virittää*-verbi säilynyt uuniin tai pesään tehtävän tulen yhteydessä.

Ero verbien *sytyttää* ja *virittää* välillä tehdään myös puhuttaessa toisaalta hyödyllisestä ja toisaalta vahingollisesta tai rikollisesta tulenkäytöstä. Jälkimmäisissä tapauksissa länsimurteissa on yleisempi *sytyttää*. Ei siis liene pelkkä sattuma, että Sanakirjasäätiön Länsi-Suomesta peräisin olevat *sytyttää*-verbin käyttöä esittelevät murrelauseet useimmiten kuvaavat tulipaloa. Ainoastaan lounaismurteista ja Etelä-Pohjanmaalta on harvoja tietoja, joiden mukaan verbi *virittää* saattaa esiintyä tuhopalon tai ukkosen sytyttämän tulipalon yhteydessä. Näitä on pidettävä relikteinä vanhemmalta ajalta, jolloin verbi *virittää* on ollut näissäkin käyttöyhteyksissä normaali ilmaus.

Vastaavasti verbi *virittää* voi esiintyä alkuperäisen alueensa ulkopuolella erikoismerkityksissä. Esimerkiksi Uuraisista mainitaan: »Sitten vasta jos tuli alkaa sammua tai loppua, sitä koitetaan saaha riemastumaan, silloin sitä viritetään». Kuhmossa »sammuvan tulen sytyttämistä tai kiihdyttämistä sanotaan virittämiseksi» ja Risti-järvellä »tuli viritetään silloin kun se on jo ennen palanut ja on sammumaisillaan». Merkitys 'sytyttää sammuvaa tulta' esiintyy savolaismurteiden alueella, jossa tulen-

Kartta 3

'syttyä'

- virittä: viri-
- SKVR
- virittä: viriki-

0 50 100
km

teosta tavallisesti käytetään verbiä *sytyttää*. Odotuksen mukaisesti kahden synonyymien yhteisellä intressialueella heikommin edustettu sana on saanut uuden merkitysvivahduksen ja yleisempi säilyttänyt perusmerkityksensä.

Verbit *sytyttää* ja *virittää* voivat esiintyä synonyymeina tai erikoistuneina tiettyihin käyttöyhteyksiin. Vaikka sanat synonyymisina tarkoittavat 'panna tai saada palamaan', merkitysten kesken on silti nähtävissä vivahduseroa. Verbi *sytyttää* kuuluu aina välittömästi itse sytyttämistapahtumaan. Sen sijaan virittämiseen liittyy usein mielikuva tulenteon valmistelusta, uunin tai nuotion kunnostamisesta aina puiden ja virin kokoamisesta lähtien. Myös tällä perusteella käy selväksi, miksi länsimurteissa juuri virittämällä ilmaistaan vaivalloisempaa ja sytyttämisellä helppotöisempää tulenteoa ja miksi verbi *sytyttää* ei ole pystynyt syrjäyttämään synonyymiaan konneksiosta *virittää pesä*.

'Tulenteon valmistelun, uunin tai pesän kunnostamisen' merkitys liittyy *virittää*-verbin toiseen laaja-alaiseen merkitykseensä 'saattaa pyydys pyyntikuntoon, virittää ansa'. On pidetty mahdollisena, että verbillä *virittää* olisi aikaisemmin ollut jonkinlainen 'kuntoon panemisen' merkitys, josta merkitykset 'virittää tuli' ja 'virittää ansa' olisivat abstrahoituneet.²

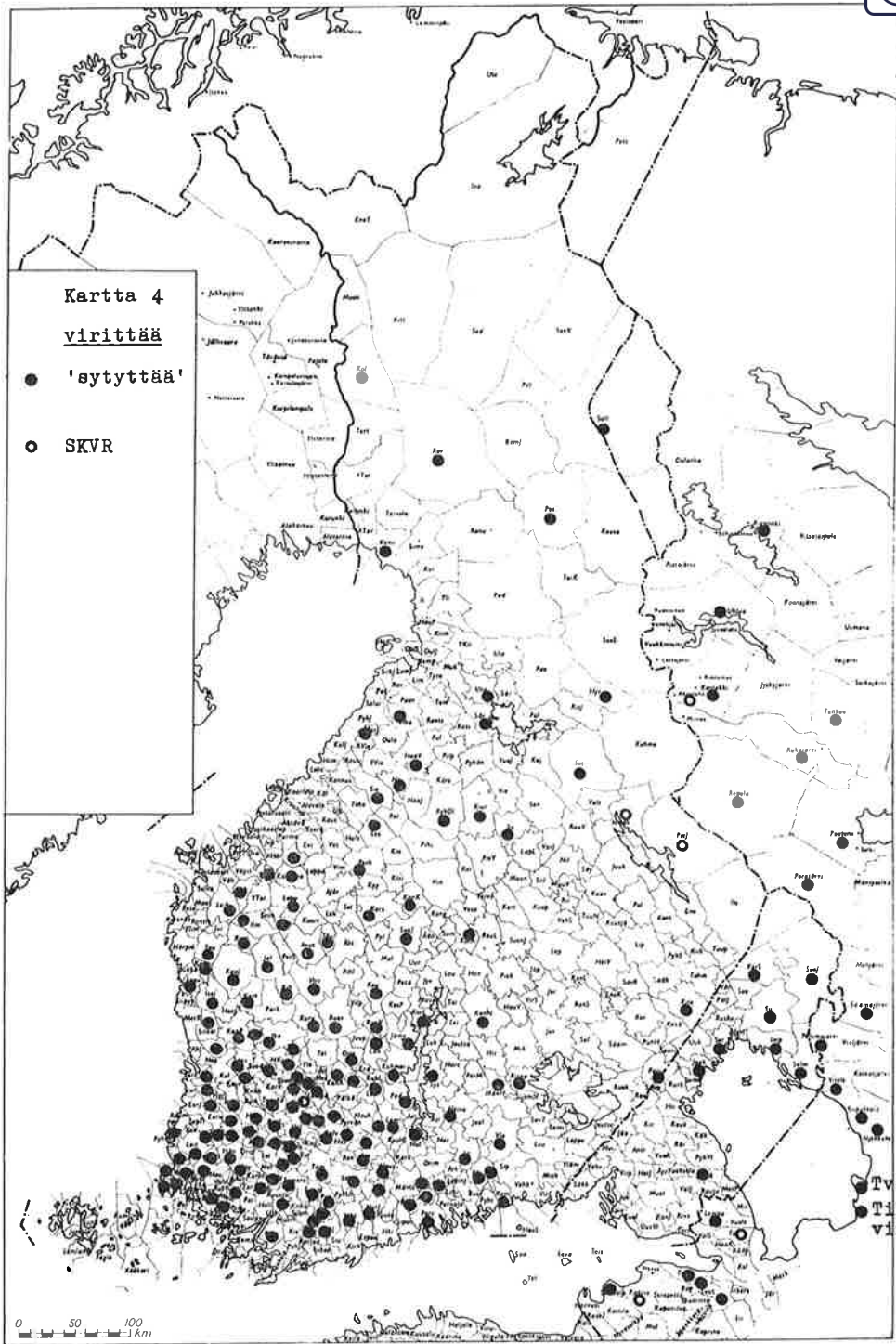
Verbistä *virittää* 'saattaa pyydys pyyntikuntoon' on tietoja kaikilta suomen murrealueilta, tosin kaakkoismurteista vain pohjoisreunalta. Laaja-alainen 'ansan virittämisen' merkitys osoittaa samalla metsästyksen ja kalastuksen tärkeää sijaa eräkulttuurin aikana mutta myös myöhemmin kehittyneen maanviljelyn ohella.

'Ansan virittämisen' merkitykseen liittyy merkitys 'saattaa jännitystilaan', sillä toimintavalmiudessa oleva pyydys on samalla jännitetty. Kansankielestä on tavattu konneksio *virittää sormia* 'jännittää sormia', joka on harvinaisena kirjattu Kaakkois-Hämeestä ja Etelä-Pohjanmaalta. Vanhoissa runoissa tämä rakenne on säilynyt paremmin.

Yleiskielessä käytetään verbiä *virittää* erilaisten soittimien säätämisestä puhuttaessa. Murteistakin on vastaavia tietoja, mutta kansankielessä sanan käyttö näissä yhteyksissä vaikuttaa myöhäiseltä, kirja- ja yleiskielestä omaksutulta. Tähän viittaa murretietojen hajanaisuuden ja niukkuuden lisäksi se, että useat vastaajat nimenomaan mainitsevat verbin *virittää* olevan ilmauksessa *virittää soitin* uusi. Aikaisemmin on ruotsin kielen verbit *stämma* ja *ställa* lainattu suomen murteisiin, joissa edelleenkin puhutaan temmaamisesta ja telläämisestä. Esimerkiksi Askolassa »viulua ei viritetä, mutta se tellätää» ja Heinolassa »viuluv virittämisest sanotaa et temmataa».

Kirjakiellelläkin merkitys 'virittää soitin' on myöhäinen. Rapolan tutkimusten mukaan sitä on ensimmäisenä käyttänyt Ganander v. 1766. Sanakirjatiedot alkavat seuraavalta vuosisadalta, jolloin Eurén ensimmäisenä leksikografina mainitsee verbin *virittää* merkityksessä 'stämma instrument'.

² Ks. A.F.P. & M.N. [= A. F. Puukko ja Martti Nyholm] Vir. 1901 s. 6.

Tver
Tih-
vinä

Merkityksen laajentumisen tietä on 'pyydyksen virittämisen' merkityksen pohjalta helposti kehittynyt merkitys 'virittää soitin', onhan molemmissa tapauksissa kysymys laitteen toimintavalmiuteen säätämisestä.

Virittää-verbin semanttisen kehityksen tuloksena ovat syntyneet myös merkitykset 'ripustaa, nostaa ylös' sekä 'pingottaa' ja 'levittää', jotka tavataan savolaismurteiden alueella Kainuuta lukuun ottamatta sekä paikoitellen Pohjanmaalla.

Lähtökohtana on näidenkin merkitysten kehitystä pohdittaessa pidettävä merkitystä 'virittää ansa', joka on kaikkialla savolaismurteissa tavallinen. Erilaisista ansatyypeistä riippuu, miten ne viritettäessä asetetaan, levitetäänkö ne maahan, ripustetaanko ylös, pingotetaanko kuten esimerkiksi verkko jne. Näissä yhteyksissä *virittää* on alkanut tarkoittaa muunkin kuin ansan ja pyydyksen asettamista ylös ja levälleen, ja näin on suora kehityslinja nähtävissä nykyisiin 'nostamisen', 'ripustamisen' ja 'levittämisen' merkityksiin.

Vermilannissa ja Pohjanmaalla on saatettu päätyä samaan lopputulokseen itseäänisesti, mutta toisaalta voidaan olettaa merkitysten kulkeutuneen näille seuduille savolaisen muuttoliikkeen mukana, jolloin on katsottava merkitysten kehittyneen savolaismurteissa 1500-luvun loppuun mentäessä.

Itäinen on myös suomen murteissa verbi *virittää* merkityksessä 'heittää, viskata', joka esiintyy Kaakkois-Hämeen itäisimmissä pitäjissä sekä savolais- ja kaakkois-murteissa. Säräisniemeltä merkitys on kirjattu harvinaisena. Miten merkitys selittyy? On mahdollista, että 'heittämisen' ja 'viskaamisen' merkitys on sekundääristi saanut alkunsa kalastuksen piirissä yleisestä konneksiosta *virittää verkko*, sillä kalaverkkoa laskettaessa eli viritettäessä pyyntikuntoon tapahtuu samalla myös jonkinlainen heittoliike. Voitaneen olettaa kehitystä *virittää verkko* 'heittää verkko', josta merkityksen laajentumisen tietä on kehittynyt merkitys 'heittää muutakin kuin kalaverkkoa'. Tätä tukee Lönnrotin sanakirja, jossa ilmaus *virittää verkko* on käännetty ruotsiksi 'kasta ut nät'.

Samaan tulokseen voidaan päätyä murremaantieteenkin pohjalta. Merkitys 'heittää, viskata' on pääasiallisesti itämurteinen. Länsimurteissa se tavataan vain Kaakkois-Hämeen kansankielessä, siis länsi- ja itämurteiden raja-alueella, sekä Säräisniemen voimakkaasti savolaisvaikutteisessa murteessa. Itämurteista on samoin eniten tietoja kalanpyydyksen virittämisestä. Muualta on konneksio *virittää verkko* merkitty vain Ruovedeltä ja paikoin Pohjanmaalta (Saloinen, Muhos).

'Heittämisen' merkityksestä on pohjalaismurteista vain Säräisniemeltä oleva tieto, jonka mukaan merkitys on siellä harvinainen. Voitaneen kuitenkin olettaa, että verbi *virittää* 'heittää, viskata' on aikaisemmin ollut yleisempi Pohjois-Pohjanmaan murteissa. Esiintyyhän merkitys Gananderin sanakirjassa, jossa pohjalaisväritys on huomattava. Samaan viittaa alueelta peräisin oleva kansanrunotieto.

Kaakkoismurteissa 'heittämisen' merkitys on yleisempi. Alueella tavataan myös refleksiiviverbi *virittää*, jonka Parikkalassa tiedetään tarkoittavan 'heittäytyä, äkkiä syöksähtää johonkin' (V. Pajari). Sakkolasta on Ruoppila kirjannut verbin merkityksessä 'valmistautua hyppäämään', ja Joutsenossa sana merkitsee 'hyppää-

mistä' (E. Kutila). Johdos on siis alun perin merkinnt 'heittää itsensä', josta 'syök-sähtämisen' ja 'hyppäämisen' merkitykset ovat luontevasti saaneet alkunsa.

'Ansan virittämisen' merkityksen pohjalta alkanut *virittää*-verbin laaja semanttinen kehitys on suhteellisen nuori ilmiö, joka kuuluu suomen kielen erikoiskehityksen aikaan. Merkityksenkehitys on ensin tapahtunut kansankielessä ja jatkunut kirjakielessä, jossa sana on keskeinen erilaisista henkisistä toiminnoista puhuttaessa. Verbi *virittää* on yhtenä renkaana siinä ketjussa, joka liittää nykyisen, kehittyneen sivistyskielen abstraktisanan muinaiseen konkreettiseen lähtökohtaansa, ikivanhaan eräkulttuuriin.

Finn. *sytyttää* und *virittää*

VON MARJATTA ROIMU

Die finnischen Verben *sytyttää* und *virittää* 'in Brand setzen' sind eigenständige Wörter, von denen das erstgenannte bis auf das Urfinnische zurückgeht. Dagegen gehört *virittää* zu einer jüngeren Schicht; Entsprechungen dafür findet man nur in wenigen verwandten Sprachen, nämlich im Karelisch-Olonetischen, im Lüdischen und im Wepsischen. Die andere Bedeutung von *virittää* hingegen, das Fanggerät fangfertig machen', ist ausser im Finnischen lediglich im Karelisch-Olonetischen und im Lüdischen bekannt.

In der finnischen Volkssprache sind die beiden Verben in der Bedeutung 'in Brand setzen' ursprünglich im grossen ganzen der Einteilung in West- und Ostdialekte gefolgt. Die Wortfamilie *syty-* gehörte in die östlichen und die Wortfamilie *vir-* in die westlichen Mundarten. Dank der Neusiedlungsbewegung des Savo-Stammes, die besonders seit dem 16. Jahrhundert sich auswirkte, begann jedoch das für die Savo-Mundarten typische Verb *sytyttää* auch weiter westlich Fuss zu fassen, so dass es dort sein älteres Synonym *virittää* teilweise verdrängte. Die Expansivität der Wortfamilie *syty-* ist noch dadurch gesteigert worden, dass die Gemeinsprache und Schriftsprache in dieser Frage den Sprachgebrauch der Ostdialekte angenommen hat.

In den westlichen Mundarten kommen die Verben *sytyttää* und *virittää* jedoch nicht im-

mer als Synonyme vor, sondern zuweilen haben sie sich differenziert, so dass jedes von ihnen seine Sonderbedeutung erhalten hat. In der Regel gebraucht man *virittää* in der Konnexion *virittää valkea* 'Feuer anmachen (im Ofen)'. Dagegen wird *sytyttää* gewöhnlich angewandt, wenn von leichterem Feueranzünden die Rede ist. Beispielsweise das Anzünden von Lampen, Kerzen, Zigaretten und Pfeifen heisst in den Westdialekten im allgemeinen *sytyttää*.

Die Bedeutung des Verbs *virittää* 'eine Falle (auf) stellen' kennt man gut in allen finnischen Dialekten mit Ausnahme der südöstlichen. Durch Bedeutungserweiterung sind auf dieser Grundlage während der Sonderentwicklung der finnischen Sprache hauptsächlich in den östlichen Mundarten folgende Bedeutungen entstanden: 'spannen', 'aufhängen', 'ausbreiten' und 'werfen, schleudern'. Sie gehören vorzugsweise zum Wortschatz der Volkssprache. Hingegen hat sich in unserem Jahrhundert aus der Schrift- und Gemeinsprache in die Mundarten die Bedeutung 'ein Instrument stimmen' ausgebreitet. Sie ist auch in der Schriftsprache ein später Ankömmling, denn die vorläufig älteste Angabe über diese Bedeutung stammt aus dem 18. Jahrhundert. Im Wörterbüchern wird sie erst im folgenden Jahrhundert erwähnt.